

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΒΔΟΜΟ

Οι νέοι στο Βυζάντιο

Cecily Hennessy

«Δεν είναι χώρα αυτή για γέρους», δήλωσε ο W. B. Yeats για το Βυζάντιο, και όμως αντιμετωπίζουμε σε μεγάλο βαθμό την ιστορία, τη λογοτεχνία, την τέχνη του Βυζαντίου σαν να ήταν φτιαγμένη ή βιωμένη, αν όχι από ηλικιωμένους, τότε σίγουρα από ώριμους ανθρώπους. Το κεφάλαιο αυτό επιθυμεί να επαναφέρει την ισορροπία, θέτοντας ερωτήματα για τη θέση των παιδιών και των νέων στη βυζαντινή κοινωνία. Πρόκειται άραγε για μια σιωπηλή πλειονότητα, η παρουσία της οποίας επηρεάζει ελάχιστα την έκβαση των γεγονότων ή την ποιότητα της παραγωγής, ή μήπως οι νέοι είναι σημαντικοί για να κατανοήσουμε τη βυζαντινή κοινωνία; Πόσο σιωπηλοί ήταν στην πραγματικότητα;

Σε ποιά ομάδα ή σε ποιές ομάδες ανθρώπων αναφερόμαστε; Στην προσπάθειά τους να ορίσουν τις έννοιες παιδί ή παιδική ηλικία, αγόρι ή κορίτσι, μωρό ή νέος στο Βυζάντιο οι πηγές προκαλούν συχνά σύγχυση. Στη σύγχρονη κοινωνία θα δυσκολευόμασταν να ορίσουμε τα ηλικιακά όρια για την παιδική ηλικία και θα συζητούσαμε συχνά ποιά είναι η λογική ηλικία για να δικαστεί ένα παιδί, για να θεωρηθεί ηθικά υπεύθυνο για τις πράξεις του, για να λάβει μια απόφαση για ερωτικές σχέσεις, για να έχει πρόσβαση στον πλούτο, για να ολοκληρώσει τις εγκύκλιες σπουδές του, για να αποτελέσει χωρίς αντιδράσεις μέρος του εργατικού δυναμικού. Παρόμοια, οι απόψεις των Βυζαντινών για τα ζητήματα αυτά ποίκιλλαν κατά περίπτωση και κατά εποχή, και φαίνεται ότι, όπως συμβαίνει και με εμάς, οι διακρίσεις ανάμεσα στην παιδική ηλικία και την ενηλικίωση ήταν ρευστές και συχνά ακαθόριστες. Το λεξιλόγιο δεν βοηθάει πολύ, αφού οι λέξεις που χρησιμοποιούνται για τους νέους είναι πολλές και χρησιμοποιούνται ποικιλοτρόπως. Μπορεί κανείς να μιλήσει για «τα παιδιά μου», τα οποία ωστόσο πλησιάζουν τα

25, ή για το «αγόρι μου», που μπορεί να είναι άλλοτε ένα μικρό αγοράκι και άλλοτε ένας γεροδεμένος νεαρός. Μεταξύ των όρων που συναντούμε είναι *νεογνόν παιδίον* και *βρέφος* για ένα νεογέννητο, *νήπιον* και *παιδίον* για ένα μικρό παιδί, *παῖς* και *τέκνον* για ένα παιδί, αγόρι ή κορίτσι, *μειράκιον* για το αγόρι και *νεανίσκος* για τον νεαρό άνδρα. Οι Βυζαντινοί αναγνώριζαν ότι τα κορίτσια ωριμάζαν νωρίτερα από τα αγόρια, και έτσι η προεφηβεία (*άνηβος*, *impubes*) έληγε στα δεκατέσσερα για τα αγόρια και στα δώδεκα για τα κορίτσια. Η λέξη *έφηβος* αφορά όσους ήταν μεταξύ 14 και 25 ετών και θεωρούνταν σεξουαλικά ώριμοι.

Σε σχέση προς το σύνολο του πληθυσμού οι νέοι ήταν περισσότεροι στο Βυζάντιο απ' ό,τι είναι σήμερα στη δυτική κοινωνία. Η εκτίμηση της ηλικίας ενός δεδομένου ιστορικού πληθυσμού μπορεί να αποδειχθεί προβληματική, και κάποιες μελέτες δεν λαμβάνουν υπόψη τους τα παιδιά, όταν δίνουν στοιχεία για το προσδόκιμο της ζωής, δημιουργώντας έτσι μια εσφαλμένη εντύπωση (Talbot 1984, 267-268· Patlagean 1977, 95-100). Δεν χωρά αμφιβολία ότι οι άνθρωποι δεν ζούσαν πολύ κατά μέσο όρο, αν και υπήρχαν κάποιοι που έφθαναν σε βαθιά γεράματα. Η Αγγελική Λαΐου μελέτησε τους χωρικούς της Μακεδονίας του 14ου αιώνα και έφτασε σε κάποια σημαντικά συμπεράσματα. Φαίνεται ότι τα μισά παιδιά πέθαιναν πριν από την ηλικία των 5 ετών, αλλά η κατάσταση βελτιωνόταν σημαντικά μετά την ηλικία αυτή. Τα στοιχεία για το θέμα της Θεσσαλονίκης κατά το 1300-1301 φαίνεται να υποδηλώνουν ότι το 50% του ανδρικού πληθυσμού ήταν κάτω των 20 ετών, και το 46% του γυναικείου πληθυσμού ήταν κάτω των 15, ενώ μόλις το 6% του ανδρικού και το 7% του γυναικείου πληθυσμού ήταν άνω των 45 ετών (Laiou 1977). Τα ποσοστά αυτά δίνουν μια ιδέα των προσδοκιών που μπορούμε να έχουμε, όταν πρόκειται για πληθυσμούς που δεν έχουν πληγεί από συγκεκριμένα προβλήματα, όπως ο λοιμός ή ο πόλεμος. Ο αριθμός των ανθρώπων κάτω των 20 ετών ήταν μεγαλύτερος του αριθμού εκείνων που ήταν άνω των 20, και επομένως τα παιδιά και οι νέοι αποτελούσαν την πλειονότητα του πληθυσμού.

Όπως στις περισσότερες προμοντέρνες, καθώς και στις «αναπτυσσόμενες» κοινωνίες, τα παιδιά συνέβαλλαν πρακτικά στην καθημερινή ζωή, δεν έπαιζαν απλώς ούτε διδάσκονταν μέχρι τα μισά της δεύτερης δεκαετίας τους, όπως φαίνεται να είναι όλο και πιο συχνά η αναμενόμενη κατάσταση για τους σημερινούς νέους. Έπαιζαν βέβαια, και

οι περισσότεροι νέοι ολοκλήρωναν τις βασικές τουλάχιστον σπουδές τους, αλλά βοηθούσαν και στις δουλειές του σπιτιού, στο εργαστήριο, στην αγορά και στα χωράφια, και μάθαιναν, επίσημα ή ανεπίσημα, την «τέχνη της ζωής». Οι νέοι ήταν πολλοί και, όπως φαίνεται, καλά ενσωματωμένοι στις οικονομικές και τις θρησκευτικές δομές της ζωής. Όπως σε κάθε προμοντέρνα κοινωνία, η πλειονότητα των παιδιών, ειδικά εκείνων που δεν είχαν πλούτο ή κοινωνική θέση, δεν διαχωρίζονταν συνήθως από τους «μεγάλους», αλλά ζούσαν, κοιμόνταν και δούλευαν στενά δεμένοι μαζί τους.

Ένα σύνθημα συμπεράσμα είναι ότι, εάν τα παιδιά συμμετέχουν στην ενήλικη ζωή, η κοινωνία παύει σε γενικές γραμμές να διατηρεί την έννοια της «παιδικής ηλικίας», και δεν εκτιμά ούτε σέβεται τα χαρακτηριστικά που θα ονομάζαμε «παιδικά». Η διαβόητη αυτή προσέγγιση αυτή προτάθηκε από τον Philip Ariès τη δεκαετία του 1960, και μολονότι απορρίφθηκε επανειλημμένα ως μωπακή, υπαγορεύει συχνά τις απόψεις που υιοθετούνται για τη θέση των παιδιών στην ιστορία (Ariès 1962). Για τον Ariès η μοντέρνα παιδική ηλικία επανεκτιμάται στην αγάπη που βρίσκει το παιδί σε μια οικογένεια και στην ψυχολογική και σεξουαλική αθωότητα. Αλλά ακόμη και σε κοινωνίες όπου τα παιδιά συμμετέχουν στην ανάληψη ευθυνών, αναλαμβάνοντας για παράδειγμα τις δουλειές του σπιτιού ή βοηθώντας τους εργαζόμενους γονείς (κάτι που ισχύει ακόμη σε περισσότερο από τα δύο τρίτα του κόσμου), τα παιδιά θεωρούνται ακόμη παιδιά και δεν χάνουν τα χαρακτηριστικά που θεωρούνται εγγενή στην παιδική ηλικία, όπως είναι η επιθυμία για παιχνίδι (ακόμη και όταν τα παιχνίδια είναι φτιαγμένα από τα ίδια τα παιδιά και υποτυπώδη). Η δουλειά δεν παραγκωνίζει την παιδική ηλικία, όπως δεν την παραγκωνίζει ούτε η εκπαίδευση.

Κάθε μελέτη της παιδικής ηλικίας αντανάκλα αναπόφευκτα την εποχή της. Ενώ οι ιστορικές αναλύσεις της παιδικής ηλικίας στο τρίτο τέταρτο του 20ού αιώνα έδιναν βαρύτητα στο χαμηλό επίπεδο των συναισθημάτων και των συναισθηματικών δεσμών όσον αφορά τα παιδιά του Μεσαίωνα, στο τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα και στις αρχές του 21ου η ισορροπία αποκαταστάθηκε, και άρχισαν να διακρίνονται θερμά συναισθήματα μεταξύ γονέων και παιδιών, συνήθως κατά τη διάρκεια μιας ασθένειας ή ενός θανάτου, και επομένως αναπτύχθηκε η ιδέα ότι «μας έμοιαζαν περισσότερο». Και οι δύο προσεγγίσεις είναι προβληματικές, διότι στοχεύουν στο να καταλήξουν σε γενικές από-

ψεις εκκινώντας από συγκεκριμένα στοιχεία· και όμως, πώς αλλιώς μπορούμε να σχηματίσουμε μια εικόνα με συνοχή;

Αναζητώντας αποδείξεις για τη θέση των παιδιών στο Βυζάντιο, μπορούμε να στραφούμε σε διάφορες κειμενικές πηγές. Οι νόμοι είναι κεντρικής σημασίας, εάν θέλουμε να κατανοήσουμε τί μπορεί και τί δεν μπορεί να γίνει σε δεδομένες καταστάσεις και υπογραμμίζουν κάποια προβληματικά συμφραζόμενα· παρουσιάζουν μια πτυχή της στάσης των κοσμικών και των θρησκευτικών αρχών απέναντι στα παιδιά, παρ' όλο που δεν μπορούμε ποτέ να πούμε με πόση συνέπεια εφαρμόζονταν οι νόμοι αυτοί ή κατά πόσο ήταν χρήσιμοι. Είναι πολύ πιο δύσκολο να εκτιμήσουμε τον ρόλο των παιδιών στην κοινωνία εκτός του νομικού πλαισίου, ιδιαίτερα επειδή ασχολούμαστε με μια τεράστια γεωγραφική περιοχή και με μια ιστορική περίοδο, η οποία έχει μελετηθεί ελάχιστα. Τα αγιολογικά κείμενα παρουσιάζουν με εξιδανικευμένο τρόπο τη ζωή των παιδιών, αλλά ενδέχεται να αντανακλούν πτυχές της πραγματικότητας· τα ιστορικά κείμενα ισχυρίζονται ότι παρέχουν πληροφορίες για τα γεγονότα, οι οποίες επιτρέπουν περιστασιακά μια φευγαλέα ματιά στην κατάσταση των παιδιών· τα ανεπίσημα κείμενα, όπως οι επιστολές και τα εγκώμια, μπορούν να αποκαλύψουν μια ελαφρώς πιο εξατομικευμένη πραγματικότητα. Ανεκδοτολογικές ιστορίες αυτού του τύπου μπορούν να φωτίσουν συγκεκριμένα ζητήματα, αλλά, εάν δοθεί υπερβολικά μεγάλη βαρύτητα σε ό,τι έχει διασωθεί, η πραγματικότητα ενδέχεται να διαστρεβλωθεί. Οι εικαστικές μαρτυρίες, όπως οι ζωγραφικές απεικονίσεις, τα μωσαϊκά, τα εικονογραφημένα βιβλία και τα γλυπτά, μπορούν επίσης να επιτρέψουν μια διαισθητική κατανόηση των δραστηριοτήτων και των σχέσεων, γιατί τα παιδιά απεικονίζονται συχνά στη βυζαντινή τέχνη. Το κεφάλαιο αυτό εξετάζει πρώτα τη θέση των παιδιών στην κοινωνία, έτσι όπως ορίζεται από τους νόμους που αφορούν την ενηλικίωση, την παιδοκτονία και την εγκατάλειψη, τη μέριμνα για τα ορφανά και τη μοναστική ζωή. Ακολουθεί μια προσέγγιση της υποτιθέμενης σεξουαλικότητας των παιδιών, του οικογενειακού περιβάλλοντος, στο οποίο ανατρέφονταν, και των διάφορων μεταβατικών φάσεων που βίωναν στη ζωή τους. Ένα άλλο τμήμα του κεφαλαίου αυτού εστιάζει στον τρόπο με τον οποίο μάθαιναν και δούλευαν, είτε ως δούλοι είτε ως ελεύθεροι, και τις μορφές παιχνιδιού που υιοθετούσαν. Το τελευταίο μέρος θέτει τα ερωτήματα των συναισθηματικών σχέσεων μεταξύ ενηλίκων και παιδιών.

Στο Βυζάντιο τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες ενηλικιώνονταν κατά τον νόμο στα 25 τους. Νωρίτερα ονομάζονταν *αφήλιζες (minores)* και βρισκόνταν υπό την ευθύνη κάποιου κηδεμόνα. Μέχρι τον 4ο αιώνα οι γυναίκες δεν μπορούσαν να έχουν την κηδεμονία των παιδιών, αλλά ο Θεοδόσιος Α΄ επέτρεψε στις χήρες που δεν παντρεύονταν ξανά να είναι κηδεμόνες των παιδιών τους, και ο Ιουστινιανός επέξτενε τη δικαιοδοσία αυτή στις μητέρες και στις γαλδρές. Ωστόσο ήταν δυνατόν ένας νέος να αποκτήσει την ανεξαρτησία του νωρίτερα, εάν αποδείκνυε την ολοκλήρωσή του ως άτομου. Κατά τα φαινόμενα αυτό ήταν αναγκαίο μόνο σε περιπτώσεις κατά τις οποίες ο έλεγχος του κηδεμόνα αντέβαινε στις επιθυμίες του κηδεμονευόμενου. Η κηδεμονία χρησίμευε και στην προστασία των ορφανών, για την υιοθεσία των οποίων είχαν γίνει προσεκτικές ρυθμίσεις από την εποχή ήδη του Κωνσταντίνου, και μάλιστα ήταν γενικά αναγνωρισμένο ότι τα παιδιά είχαν νομικά δικαιώματα και ανάγκες (Miller 2003, 31· Miller 1996, 122-124).

Ένας συναισθηματικός τρόπος για να εκτιμήσει κανείς την αξία που αποδίδει μια κοινωνία στην ανθρώπινη ζωή είναι η μελέτη της παιδοκτονίας. Η παιδοκτονία ήταν παράνομη μετά το 374, γεγονός που υποδηλώνει ότι εντοπίζονταν κρούσματα πριν από τη χρονολογία αυτή, αλλά δεν είναι εύκολο να εκτιμήσουμε πόσο συχνά και σε ποιά έκταση συνεχίστηκε (Patlagean 1973, 85· Moffatt 1986, 714-715). Φυσικά τα παιδιά εγκαταλείπονταν μερικές φορές, και τα κορίτσια μάλιστα πιο συχνά από τα αγόρια, αν και η παιδοκτονία, όπου σκοπός είναι ο θάνατος του παιδιού, διαφέρει από την απλή εγκατάλειψή του, η οποία συνοδεύεται συνήθως από την ελπίδα ή την προσδοκία ότι κάποιος θα το βρει και θα το φροντίσει (Boswell 1988· Miller 2003, 141-175). Σε κάποιες περιπτώσεις, σε μια κοινωνία που είναι οργανωμένη για να φροντίζει τα ορφανά παιδιά, η εγκατάλειψη θα μπορούσε να θεωρηθεί πράξη φιλευσπλαχνίας. Ο *Ιουστινιανός κώδικας* αναφέρει ημερήσια βρεφοκομεία (*βρεφοτροφεία*), τα οποία ήταν υπό τη διοίκηση της Εκκλησίας και είχαν σκοπό τη φροντίδα των εγκαταλελειμμένων παιδιών, προφανώς προ της υιοθεσίας τους ή της τοποθέτησής τους στα ορφανοτροφεία.

Η προτιμώμενη πρακτική ήταν να υιοθετούνται τα ορφανά παιδιά από κάποιον συγγενή ή φίλο. Επί Λέοντος ΣΤ΄ (886-912) εισήχθησαν διάφορες μεταρρυθμίσεις που αφορούσαν τα παιδιά, μια εκ των οποίων αφορούσε τη διεύρυνση του κύκλου αυτών που μπορούσαν να υιοθε-

τήσουν. Η δυνατότητα αυτή δόθηκε όχι μόνο σε παντρεμένα ζευγάρια, αλλά και σε ελεύθερες γυναίκες και ευνούχους (που δεν μπορούσαν να παντρευτούν), γεγονός που αποδεικνύει ότι σκοπός ήταν να έχουν τα παιδιά τη σωστή φροντίδα, ανεξαρτήτως του «παραδοσιακού» οικογενειακού περιβάλλοντος. Μια άλλη σχετική κίνηση επί Λέοντος αφορούσε την ευκολότερη αναγνώριση των παιδιών από τους πατέρες τους, με σκοπό τη δημιουργία ενός ισχυρότερου οικογενειακού δεσμού, αν και φαίνεται ότι τα παιδιά που είχαν γεννηθεί παράνομα δεν ήταν στιγματισμένα (Yannopoulos 1975, 232-236).

Η Εκκλησία αναγνώριζε ότι δεν μπορούσαν να υιοθετηθούν όλα τα παιδιά που δεν είχαν γονείς και ανέλαμβανε κάποια ευθύνη για τα ορφανά. Ήδη τον 4ο αιώνα ο Βασίλειος Καισαρείας ίδρυσε ένα σχολείο με οικοτροφείο για αγόρια και κορίτσια και δεχόταν ορφανά ως μέλη της μοναστικής κοινότητας (Miller 1996, 127-129· Kalogeras 2000, 150, 222-223). Τα σπίτια που προορίζονταν για ορφανά παιδιά τα επέβλεπαν συχνά οι επίσκοποι, όπως επέβλεπαν και το *Όρφανοτροφείο* του αποστόλου Παύλου στην Κωνσταντινούπολη. Το ορφανοτροφείο αυτό, το πιο ονομαστό ίσως από όλα τα ορφανοτροφεία, ιδρύθηκε από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118). Η κόρη του Άννα Κομνηνή στην *Αλεξιάδα* μιλάει με μεγάλη υπερφάνεια για τη φιλανθρωπία του πατέρα της και ισχυρίζεται ότι ο ίδιος ο Αλέξιος ένωθε μεγαλύτερη υπερφάνεια για το ορφανοτροφείο παρά για οποιαδήποτε πόλη είχε ιδρύσει (*Αλεξιάδα* 15.7). Χρυσόβουλλα διακήρυσσαν τα «αναφαίρετα δικαιώματα» των ορφανών, που κατάγονταν από «όλες τις φυλές», φροντίζονταν και μορφώνονταν. Πολλά από τα παιδιά αυτά ήταν αρχικά αιχμάλωτα ή παιδιά αιχμαλώτων. Ένα μοναστήρι που ιδρύθηκε τον επόμενο αιώνα από τον γιο του Αλέξιου, τον αυτοκράτορα Ιωάννη Β΄ Κομνηνό, η Μονή Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη, απασχολούσε οκτώ ορφανά και τέσσερις αντικαταστάτες τους ως λαμπαδαριούς που πληρώνονταν για τη δουλειά τους με χρήματα και με σιτηρά. Τα ορφανά λάμβαναν 6 *ύπερπυρα νομίσματα* κάθε εβδομάδα και 15 *μόδιους* σιτηρών (Gautier 1974, 5-79, στ. 783-785, 821· Thomas – Hero 2000, 754-755, καν. 30, 32). Αυτό ήταν κατά τι λιγότερο από τα μισά χρήματα που λάμβαναν οι έξι ιερείς και κατά τι περισσότερο από τα μισά σιτηρά που λάμβαναν οι ιερείς, αλλά δεν είναι σαφές πότε ή πού θα μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ορφανά τα χρήματα αυτά. Ωστόσο είναι ενδιαφέρον ότι αναγνωριζόταν η συνεισφορά των παιδιών στο ίδρυμα και ότι

τα παιδιά δεν αντιμετωπίζονταν απλώς και μόνον ως αποδέκτες φροντίδας. Τα ορφανά και «τέσσερις σεβάσμιες, ευπρεπείς γυναίκες, ώριμες στην ηλικία και τον χαρακτήρα», γνωστές ως *γραπταί*, πρόσφεραν νερό στους αδελφούς μοναχούς και φρόντιζαν την εκκλησία.

Στα μοναστήρια δεν διαβιούσαν μόνο τα ορφανά παιδιά· κάποια παιδιά τα έστελναν οι γονείς τους για να γίνουν μέλη των κοινοτήτων και κάποια άλλα τα έστελναν για να μορφωθούν, αν και η διαφορά ανάμεσα στα δύο είναι συχνά δυσδιάκριτη. Τα παιδιά μπορούσαν να είναι πολύ νέα· στην Πρωτοβυζαντινή Περίοδο, τόσο τα κορίτσια, όσο και τα αγόρια είχαν τη δυνατότητα να μορφωθούν σε μοναστήρια από την ηλικία των 7 ετών, ενώ έως το τέλος του 7ου αιώνα η νομοθεσία όριζε ότι και τα αγόρια και τα κορίτσια μπορούσαν να εισέλθουν στα μοναστήρια μετά την ηλικία των 10 ετών (Patlagean 1973, 86, 88· Apatziadis-Bibicou 1973, 78). Ένας κοινός τόπος στα αργολογικά κείμενα παρουσιάζει έναν νεαρό που θα γίνει άγιος να κτετεύει να τον δεχθούν σε κάποιο μοναστήρι, και στον *Βίο* της αγίας Θεοδώρας της εκ Θεσσαλονίκης η κόρη της αγίας δέχεται την κουρά, όταν είναι 6 ετών (Θεοδώρα Θεσσαλονίκης 171). Η επιθυμία αυτή για απόδραση από τον κόσμο ή η επιθυμία κάποιου γονέα να προστατεύσει το παιδί του από τον κόσμο ή να το προσφέρει ως δώρο στον Θεό ήταν ιδιαίτερα ισχυρή στη βυζαντινή κοινωνία και δεν πρέπει να παρερμηνεύεται ως έλλειψη αγάπης για το παιδί.

Ωστόσο η παρουσία παιδιών στα μοναστήρια προκαλούσε κάποια ανησυχία. Η κοινωνία είχε επίγνωση της σεξουαλικής έλξης που ασκούσαν τα νεαρά αγόρια, όπως αποδεικνύει το γεγονός ότι αποκλείονταν από κάποια μοναστήρια, επειδή θεωρούνταν απειλή για την αγνότητα των μοναχών (η ανησυχία αφορούσε τους μοναχούς και όχι τα παιδιά). Όσον αφορά τη σεξουαλικότητα των παιδιών, τα κορίτσια θεωρούνταν σεξουαλικά ενεργά στην ηλικία των 12 και τα αγόρια στην ηλικία των 14 ετών. Στις ηλικίες αυτές έμπαιναν στην εφηβεία και μπορούσαν να παντρευτούν, αν και δεν απαγορευόταν να αρραβωνιαστούν νόμιμα από την ηλικία των 7 ετών. Ο περιορισμός στην ηλικία του αρραβώνα επιβλήθηκε ίσως, επειδή μια κοπέλα ζούσε συχνά στο σπίτι του αρραβωνιαστικού της μετά την τελετή και έτσι έχανε την προστασία των γονέων της. Στη συνέχεια, όπως ήταν αναμενόμενο, η κοπέλα εξαρτιόταν από τις αποφάσεις είτε του αρραβωνιαστικού είτε κάποιου άλλου μέλους της οικογένειάς του. Οι πατέρες δεν προστάτευαν αναγκαστικά

τις κόρες τους, και μάλιστα γίνεται λόγος για κάποιον που ισχυρίστηκε ότι η επτάχρονη κόρη του ήταν 10 ετών στον αρραβώνα της και επέτρεψε τον γάμο της την επόμενη χρονιά. Φυσικά στην αυτοκρατορική οικογένεια, στην αριστοκρατία και στις πλούσιες τάξεις των επαγγελματιών και των επαγγελματιών οι στρατηγικές συμμαχίες επιτυγχάνονταν μέσω των παιδιών, και η υγεία ενός κοριτσιού μπορούσε να θυσιαστεί για κάποιο πολιτικό, κοινωνικό ή οικονομικό όφελος. Διαβόητη είναι η περίπτωση της πεντάχρονης κόρης ενός αυτοκράτορα, της Σιμωνίδας, η οποία το 1299 στάλθηκε στο εξωτερικό για να παντρευτεί τον μεσήλικα Σέρβο ηγεμόνα Μιλούτιν. Μετά τον θάνατο του Μιλουτίν η Σιμωνίδα επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη και εγκαταβίωσε σε μοναστήρι.

Ένας νόμος του Ιουστινιανού απαγόρευε την εμπλοκή παιδιών μικρότερων των 10 ετών στην πορνεία, γεγονός που υποδηλώνει αφενός ότι η παιδική πορνεία υπήρχε και αφετέρου ότι η πορνεία αποτελούσε νόμιμη μορφή εργασίας μετά την ηλικία αυτή (Patlagean 1973, 86). Μελετώντας τους νόμους που συντάχθηκαν για την προστασία των παιδιών από διάφορες μορφές κακομεταχείρισης, καθώς και ποικίλα ανεκδοτολογικά κείμενα, θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι η κακοποίηση ήταν ευρέως διαδεδομένη, αν και οι δικοί μας νόμοι και μια έρευνα των μέσων ενημέρωσης μια οποιαδήποτε ημέρα του χρόνου θα δημιουργούσε την εντύπωση ότι στην κοινωνία μας υπάρχουν εξίσου πολλά παραδείγματα σωματικής, σεξουαλικής και ψυχολογικής κακοποίησης παιδιών. Τα παιδιά άνω των 12 ετών σύμφωνα με έναν νόμο του 726 θεωρούνταν υπόλογοι, εάν συμμετείχαν παθητικά σε ομοφυλοφιλικές σχέσεις, γεγονός που υποδηλώνει ότι ένα παιδί άνω των 12 ετών ήταν υπεύθυνο είτε για την απόφαση συμμετοχής είτε για την προσπάθεια αποφυγής κάποιας επίθεσης (Εκλογή 17.38). Από άλλες απόψεις τα παιδιά θεωρούνταν υπεύθυνα για τις πράξεις τους από την ηλικία των 7 ή των 10 ετών. Για παράδειγμα, σύμφωνα με την Εισαγωγή του 9ου αιώνα, οποιοσδήποτε άνω των 7 ετών κρινόταν ένοχος φόνου, επιτρεπόταν να τιμωρηθεί με θάνατο, ενώ μια μεταρρύθμιση που έγινε στην Εκλογή προέβλεπε τη θανατική ποινή για οποιονδήποτε διέπραττε προμελετημένο φόνο, άσχετα από την ηλικία του.

Η Εκκλησία μπορεί κάλλιστα να θεωρηθεί «μητέρα και τροφός», μια δομή η οποία πρόσφερε μια βιώσιμη εναλλακτική λύση στην οικογενειακή ζωή για όλες τις ηλικίες, είτε επρόκειτο για παιδιά που ζούσαν στα μοναστήρια, για ορφανά που χρειάζονταν κάποια βοήθεια, για νέους

άνδρες και γυναίκες που αναζητούσαν επάρξεμα, για χήρους και χήρες ή για όσους επιθυμούσαν να αποδηλάσουν από τον κόσμο (μερικές φορές για πολιτικούς, αλλά κάποτε και για θρησκευτικούς λόγους). Η Evelyne Patlagean έχει ισχυριστεί ότι στο οικογενειακό σπίτι δεν κατοικούσαν κατά κανόνα γεροντοκόρες ή εργένηδες, καθώς οι ανύπαντροι μόναζαν τελικά σε κάποιο μοναστήρι, και οι χήρες είχαν την επιλογή να καταφύγουν σε μοναστήρι ή να μείνουν στο σπίτι τους (Patlagean 1966). Ενώ αυτό συνέβαινε, βέβαια, στους κόλπους της αριστοκρατίας και σε εκείνους που είχαν αραχτούς πόρους, στην περίπτωση των φτωχών οι ελεύθεροι έμεναν συχνά με τις οικογένειές τους. Μολονότι έχουμε δει ότι κάποια παιδιά μεγάλωναν σε ορφανοτροφεία και μοναστήρια, η πλειονότητά τους ζούσε στο οικογενειακό περιβάλλον του σπιτιού. Οι γενικεύσεις για τη δομή των οικογενειών σε μια τόσο μεγάλη χρονική περίοδο, γεωγραφική έκταση και πολιτισμική ποικιλία είναι απαιτητές, και οι μαρτυρίες υποδηλώνουν ότι η σύνθεση του οίκου παρουσίαζε σημαντικές παραλλαγές. Ένας οίκος βασιζόταν συνήθως στην ευρύτερη οικογένεια και αποτελούσε μια συνεκτική κοινωνική δομή (Kazhdan – Wharton Epstein 1985, 3-4). Παρ' όλα αυτά υπήρχαν και σύνθετες, «όχι εξ αίματος» σχέσεις σε όλη την κοινωνία, όπως η επάλαστη συγγένεια (άδελφοποιία) και η πατρωνία. Η επάλαστη συγγένεια έπαιξε καιρίο ρόλο στη συνοχή της βυζαντινής κοινωνίας, και μολονότι δεν αναγνωριζόταν από την Εκκλησία, ήταν μια μορφή τελετουργικής φιλίας, η οποία υπογράμμιζε, ή είχε ως σκοπό να ενθαρρύνει, την αμοιβαία φιλία και υποστήριξη (Macrides 1990).

Οι οικογένειες διευρύνονταν με τις στενές σχέσεις των αναδόχων, ο ρόλος των οποίων ήταν δυνατόν να υποκαθιστά ή να ισοδυναμεί με τον ρόλο των μελών της οικογένειας. Οι ανάδοχοι επιλέγονταν βάσει της επιρροής και του γοήτρου που είχαν κατά την εποχή της βάφτισης, και οι δεσμοί ανάμεσα στον πνευματικό γονέα και το παιδί διαρκούσαν εφ' όρου ζωής. Επιπλέον οι δεσμοί αυτοί έφεραν πιο κοντά τους γονείς του παιδιού με τους αναδόχους, και συχνά όλα τα παιδιά μιας οικογένειας είχαν τον ίδιο ανάδοχο. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα παιδιά δεν εξαρτιόνταν μόνο από τους φυσικούς αλλά και από τους πνευματικούς γονείς τους, οι οποίοι δεν τους πρόσφεραν απλά θρησκευτική καθοδήγηση, αλλά λειτουργούσαν αργότερα και ως αντιπρόσωποι και συνήγοροί τους (Macrides 1987).

Εάν στραφούμε τώρα στα διάφορα μεταβατικά στάδια που χαρα-

κτήριζαν τη ζωή ενός παιδιού, θα διαπιστώσουμε ότι αυτά ήταν δύο ειδών, τα επίσημα που περιστρέφονταν γύρω από την Εκκλησία και τα ανεπίσημα που γιορτάζονταν με συγγενείς και φίλους. Έως τον 6ο αιώνα φαίνεται ότι τα παιδιά βαφτιζόνταν στην ηλικία των 3 ετών (Taft 1998, 61). Η βάφτιση των νηπίων καθιερώθηκε από τον 6ο αιώνα, οπότε τα παιδιά βαφτιζόνταν κανονικά κάπου ανάμεσα στην 8η και τη 14η ημέρα μετά τη γέννησή τους, μολονότι, αν υπήρχε κίνδυνος θανάτου, η τελετή μετακινούνταν στην πρώτη εβδομάδα (Baun 2006). Φαίνεται ότι συχνά τα παιδιά έπαιρναν το όνομα κάποιου αγίου. Κατά την Πρώιμη Περίοδο όσοι βαφτιζόνταν ενήλικες θεωρούνταν θρησκευτικά ώριμοι, αφότου όμως εισήχθη η βάφτιση των νηπίων, η βάφτιση δεν συσχετιζόταν πλέον με την πνευματική ανεξαρτησία. Στη Μεσοβυζαντινή Περίοδο οι υπόλοιπες τελετές μύησης, το *χρυσμάτιον* (που σχετίζεται με το χρίσμα της Δυτικής Εκκλησίας) και η πρώτη κοινωνία γιορτάζονταν επίσης κατά τη νηπιακή ηλικία. Πρακτικά λοιπόν τα παιδιά ήταν πλήρη μέλη της Εκκλησίας, αν και θεωρούνταν θρησκευτικά ώριμα προφανώς μετά την ηλικία των 10 ετών. Πριν από την ηλικία των 12 ετών τα παιδιά δεν υποχρεούνταν να εξομολογηθούν προτού κοινωνήσουν, γεγονός που υποδηλώνει ότι θεωρούνταν ηθικά υπεύθυνα μόλις σε αυτή την ηλικία (Patlagean 1973, 88).

Όσον αφορά τις ανεπίσημες τελετές μετάβασης σε άλλο ηλικιακό στάδιο, τα μωρά απογαλακτιζόνταν συνήθως στην ηλικία των 3 ετών, μια συνήθεια που κρατούσε αφενός χαμηλά τα ποσοστά των γεννήσεων και προφύλασσε αφετέρου τα παιδιά από τις μολύνσεις (Moffatt 1986, 717· Fildes 1988, 1-31). Τα μωρά τα θήλαζαν οι μητέρες τους (στις φτωχές κυρίως τάξεις) ή οι παραμάνες. Το πρώτο κούρεμα του παιδιού ήταν μια αξιοσημείωτη περίπτωση, ενώ το πρώτο ξύρισμα ενός αγοριού και η πρώτη φορά που έδεναν οι κοπέλες τα μαλλιά τους στην εφηβεία ήταν τελετές που δήλωναν τη μετάβαση από την παιδική ηλικία στην ωριμότητα (Baun 2006).

Όσον αφορά την εκπαίδευση, το ερώτημα της εγγραμματοσύνης των παιδιών παραμένει ανοιχτό. Ωστόσο φαίνεται ότι η πλειονότητα των παιδιών λάμβανε κάποια υποτυπώδη εκπαίδευση, είτε στο σχολείο, είτε στο σπίτι (Kalogeras 2000· Harris 1989, ειδ. 285-321· Lemerle 1986· Kazhdan – Wharton Epstein 1985, 120-166· Browning 1978). Στα αγιολογικά κείμενα συναντούμε παραδείγματα παιδιών από φτωχό, κατά τα φαινόμενα, περιβάλλον που πηγαίνουν σχολείο. Στην κατηγορία αυτή

ανήκει ο όσιος Θεόδωρος ο Συκεώτης, ο οποίος ήταν γιος μιας πόρνης (Kalogeras 2000, 164-168).

Εκτός από τις βασικές γνώσεις γραφής και ανάγνωσης η βυζαντινή εκπαίδευση συνδύαζε την κλασική και τη χριστιανική παιδεία, αν και ο βαθμός της επαρχούς των Ελληνικών και των Λατινικών ποίκιλλε. Έχουμε δει ότι τα παιδιά μορφώνονταν σε μοναστηριακά σχολεία, αλλά τα σχολεία αυτά εξαργάτησαν μόνο μετά τον 8ο αιώνα, όταν στην εγκύκλια παιδεία ενσωματώθηκαν και κάποια κοσμικά θέματα. Αν και σπανιότερα, τα κορίτσια επίσης παρακολούθουσαν μαθήματα σε μοναστήρια. Τα παιδιά άρχιζαν την εκπαίδευσή τους κάποια στιγμή μεταξύ των 4 και 7 ετών, συχνότερα στα 7. Η πρωτοβάθμια εκπαίδευση συνεχιζόταν έως την ηλικία των 11 ετών περίπου και περιελάμβανε γραφή, ανάγνωση και αριθμητική, με έμφαση στην απομνημόνευση του Ομήρου και των Ψαλμών. Στην Πρώιμη Περίοδο η δευτεροβάθμια εκπαίδευση περιορίστηκε, και έως τον 7ο αιώνα ήταν δύσκολο να βρει κανείς καλούς δασκάλους ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη. Η ανώτατη εκπαίδευση εξαφανίστηκε τελείως, και όσοι φιλοδοξούσαν να γίνουν λόγιοι έκαναν ατομικά μαθήματα με κάποιο δάσκαλο. Αυτό άλλαξε στα μέσα του 9ου αιώνα, όταν ο καίσαρας Βάρδας (συναυτοκράτορας 856-866) ίδρυσε τη σχολή της Μαγναύρας, όπου διδάσκονταν φιλοσοφία, μαθηματικά, αστρονομία και γραμματική. Ο Κωνσταντίνος Ζ' (945-959) επανίδρυσε αργότερα τη σχολή αυτή. Παρ' όλα αυτά οι πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση, υπαρκτή κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, βασιζόταν ακόμη τον 12ο αιώνα στη σχέση μαθητή-δασκάλου. Έως τον 11ο και τον 12ο αιώνα το κράτος είχε ιδρύσει και συντηρούσε το Πανεπιστήμιο της Κωνσταντινούπολης, ενώ η Εκκλησία συνέχισε να στηρίζει σχολεία που συνδέονταν με μοναστήρια. Κατά τη Φραγκοκρατία (1204-1261) διακόπηκε η δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά επανήλθε αργότερα, όταν ιδρύθηκαν κάποια νέα σχολεία στη μεταγενέστερη περίοδο.

Όσον αφορά τα παιχνίδια, φαίνεται ότι πολλά παιδικά παιχνίδια αφορούσαν τη μίμηση των ενηλίκων, όπως άλλωστε και σήμερα. Ένα παράδειγμα προέρχεται από το *Λειμωνάριο* του Ιωάννη Μόσχου, όπου πληροφορούμαστε για παιδιά που «έπαιζαν» τη Θεία Ευχαριστία. Ο Μόσχος, ένας μοναχός σε κάποιο μοναστήρι των Αγίων Τόπων, έκανε μεγάλα ταξίδια και κατέγραψε διάφορες ιστορίες, πιθανότατα γύρω στο 600. Παραθέτουμε ένα παράδειγμα:

«Κάποια παιδιά έβρισκαν ζώα ένα μίλι περίπου μακριά ... Όπως συμβαίνει συνήθως, τα παιδιά αυτά ήθελαν να παίζουν παιχνίδια, όπως κάνουν τα παιδιά. Ενώ έπαιζαν, είπαν μεταξύ τους: «Ας κάνουμε μια λειτουργία και ας προσφέρουμε την αγία θυσία». Σε όλους άρεσε αυτή η ιδέα, οπότε διάλεξαν έναν από αυτούς να κάνει τον ιερέα και δύο άλλους να κάνουν τους διακόνους. Πήγαν σε έναν επίπεδο βράχο και άρχισαν το παιχνίδι τους. Έβαλαν καρβέλια στον βράχο που είχε τη θέση της αγίας Τράπεζας και λίγο κρασί σε ένα πήλινο κανάτι».

(Ιωάννης Μόσχος, *Λειμωνάριο* 196).

Αποδεικνύεται ότι το παιδί που υποδυόταν τον ιερέα ήξερε από στήθους την Ευχή του Καθαγιασμού, γιατί, όπως μας πληροφορεί ο Μόσχος, «τον καιρό εκείνο ήταν συνηθισμένο να στέκονται τα παιδιά μπροστά από το ιερό θυσιαστήριο κατά τη διάρκεια της θείας λατρείας και να είναι οι πρώτοι μετά τους κληρικούς που μεταλαμβάναν των θείων μυστηρίων». Συνεχίζοντας λέει ότι τα παιδιά μάθαιναν τις προσευχές, επειδή τις άκουγαν συνέχεια. Μια άλλη ιστορία από το *Λειμωνάριο* επανέρχεται στο θέμα των παιδιών που «παίζουν» τη Θεία Ευχαριστία, και μια άλλη αναφέρει ότι τα παιδιά προσποιούνταν πως βάφτιζαν το ένα το άλλο, υπονοώντας ότι το παιχνίδι αυτό αποτελούσε κοινό τόπο (Ιωάννης Μόσχος, *Λειμωνάριο*, 197 και 227). Μπορούμε άραγε να υποθέσουμε ότι στο παιχνίδι συμμετείχαν και κορίτσια και αγόρια, και ότι τα κορίτσια μπορούσαν να στέκονται εξίσου κοντά στο θυσιαστήριο; Ο Robert Taft έχει ισχυριστεί ότι κατά τη διάρκεια της λειτουργίας τα παιδιά κάθονταν στο υπερώο μαζί με τις μητέρες τους, αλλά τα κείμενα δεν το διευκρινίζουν (Taft 1998, 62, 87). Ωστόσο από τον *Βίο* του αγίου Στεφάνου, ενός αγίου του 8ου αιώνα, γνωρίζουμε ότι συνόδευε όταν ήταν παιδί τη μητέρα του στις ολονυχτίες και ότι πήγαινε κοντά στο ιερό για να ακούει καλύτερα (Στέφανος ο νεότερος: Auzéry 1997, 97, 188-199, τμήμα 8· Taft 1998, 31).

Οι ιστορίες αυτές των παιδιών που αντιγράφουν τους ενήλικες είναι πιθανότατα ενδεικτικές πολλών παιδικών παιχνιδιών. Τα παιχνίδια των σημερινών παιδιών μιμούνται τα αντικείμενα των ενηλίκων, είτε πρόκειται για αυτοκινητάκια, για πλοία ή για αεροπλάνα. Κατά παρόμοιο τρόπο τα παιδιά του Βυζαντίου έπαιζαν με ξύλινα αλογάκια και μικρά αμαξάκια, καθώς και με κούκλες. Ανάμεσα στα παιχνίδια που επιβίωσαν είναι ροκάνες και πεντόβολα, μπάλες, σφούρες και σφυρίχτρες, πολλά από τα οποία έχουν πολύ απλή δομή. Τα παιδιά, όπως στα παραδείγματα από το *Λειμωνάριο*, έχουν μεγάλη ικανότητα να επανο-

ούν παιχνίδια με όποιο υλικό και αν έχουν στα χέρια τους, και αυτό έκαναν, δίχως άλλο, συχνά τα φτωχά παιδιά.

Παιχνίδια που μιμούνται τις δραστηριότητες των ενηλίκων εμφανίζονται και στην εικονογραφία. Για παράδειγμα, στα εδαπέδια ψηφιδωτά του 2ου και του 3ου αιώνα, στην Piazza Armerina στη Σικελία, τα παιδιά απεικονίζονται πάνω σε μικρά αμάξια που τα σέρνουν πουλιά. Πρόκειται είτε για μια εξωπραγματική απεικόνιση ή πιθανόν για μια αναφορά στα παιχνίδια των πλούσιων αριστοκρατών. Στα εδαπέδια ψηφιδωτά, που διασώζονται στο Μέγα Παλάτιον στην Κωνσταντινούπολη, απεικονίζονται κάποια όχι ιδιαίτερα πλούσια παιδιά να κυλούν ένα στεφάνι γύρω-γύρω στον Ιππόδρομο, ή, τουλάχιστον, σε μια αναπαράστασή του. Το δάπεδο απεικονίζει αγόρια που ασχολούνται με διάφορες δραστηριότητες: αγκαλιάζουν ένα σκυλάκι, φροντίζουν ζώα, ανεβαίνουν σε μια καμήλα, συμμετέχουν στο κυνήγι. Παιδιά που παίζουν εμφανίζονται και στην εικονογράφηση των χειρογράφων. Για παράδειγμα, σε ένα εικονογραφημένο αντίγραφο των *Λειτουργικών Ομιλιών* του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού απεικονίζονται αγόρια που σκαρφάζουν σε ένα δέντρο για να μαζέψουν μήλα, και ένα μικρό κορίτσι που κάνει κούνια (Hennessy 2008, 63, 65).

Τα παιδιά που επιθυμούσαν να μάθουν μια τέχνη που δεν ήταν η οικογενειακή γίνονταν μαθητευόμενοι, όπως π.χ. έκανε ο Ηλίας από την Ηλιούπολη της Φοινίκης. Στην ηλικία των 12 ετών πήγε μαθητευόμενος σε έναν ξυλουργό και εργάστηκε στο *εργαστήριο*, λαμβάνοντας μάλιστα και μισθό (Papadopoulos-Kerameus 1907). Ένα ενδιαφέρον χωρίο στο *Τυπικό* (ιδρυτικό έγγραφο) της Μονής Παντοκράτορος στην Κωνσταντινούπολη κάνει λόγο για κάποιον γιατρό, στον οποίο ανατέθηκε να διδάξει τα παιδιά (*παίδας*) των γιατρών στο νοσοκομείο. Στη γαλλική μετάφραση ο Gautier έχει μεταφράσει «τα παιδιά των γιατρών» (*enfants des médecins*), ενώ ο Jordan χρησιμοποιεί το πιο αναμενόμενο «σπουδαστές γιατρούς» (*Τυπικό* της Μονής Παντοκράτορος: Gautier 1974, 106, στ. 1314· *BMFD*: 765 καν. 55). Πρόκειται άραγε για μια περίπτωση, κατά την οποία τα παιδιά των γιατρών διδάσκονται το επάγγελμα του πατέρα τους; Και σε ποιά ηλικία;

Ένα περιστατικό από το *Λειμωνάριο* του Μόσχου περιγράφει την προθυμία που ένιωθε ο νέος μαθητευόμενος ενός χρυσοχόου να επιδείξει τον θρησκευτικό ζήλο και τις καλλιτεχνικές ικανότητές του. Ο δάσκαλος τού ανέθεσε ένα έργο που είχε αναλάβει ο ίδιος, να φιλοτε-

χρήσει έναν χρυσό σταυρό ως αφιέρωμα στην Εκκλησία. Όταν πήρε τον χρυσό, το αγόρι συνειδητοποίησε ότι μπορούσε να προσθέσει τον χρυσό που θα έπαιρνε ως μισθό στον χρυσό που προοριζόταν για τον σταυρό και έτσι να συμμετάσχει στο αφιέρωμα. Όταν τελείωσε, ο άνδρας που είχε παραγγείλει τον σταυρό τον ζύγισε, και μόλις κατάλαβε ότι είχε προστεθεί και άλλος χρυσός, θύμωσε. Το αγόρι όμως εξήγησε τον λόγο για τον οποίο είχε πράξει όπως έπραξε, προκαλώντας έτσι μια ευνοϊκή αντίδραση. Ο άνδρας, λέγοντας, «το σκέφτηκες αυτό πράγματι, εσύ παιδί μου;» τον υιοθέτησε και τον έκανε κληρονόμο του (Ιωάννης Μόσχος, *Λειμωνάριο* 200). Είναι δύσκολο να εξακριβώσουμε σε ποιον βαθμό εμπλέκονταν άμεσα οι νέοι στην κατασκευή διαφόρων αντικειμένων, αλλά πιθανότατα συνέβαινε πιο συχνά από όσο νομίζουμε.

Στις μέρες μας η συμμετοχή των παιδιών στο εργατικό δυναμικό θεωρείται εκμετάλλευση. Δεν έχουμε αποδείξεις ότι ίσχυε το ίδιο και στο Βυζάντιο. Αυτό δεν πρέπει ίσως να μας εκπλήσσει, καθώς στη Βρετανία η εργασία παιδιών κάτω των 9 ετών στα εργοστάσια απαγορεύτηκε μόλις το 1830, ενώ και μετά επιτρεπόταν να δουλεύουν αλλού: τα παιδιά κάτω των 14 ετών επιτρεπόταν να δουλεύουν μόνον οκτώ ώρες την ημέρα, αλλά όλοι όσοι ήταν άνω των 14 μπορούσαν να δουλεύουν απεριόριστα. Οι βυζαντινές πηγές αφήνουν να εννοηθεί ότι η ηλικία δεν αποτελούσε πρόσκομμα στην εργασία και σπάνια κάνουν λόγο γι' αυτήν. Παραδείγματα παιδιών που δουλεύουν προέρχονται συχνά από τους *Βίους* αγίων, οι οποίοι, αν και διαβόητοι για την ανακριβή παρουσίαση των γεγονότων, ωστόσο μπορούν να δώσουν ένα γενικό περίγραμμα της καθημερινής ζωής. Για παράδειγμα, ο Λουκάς ο Νεότερος πρόσεχε τα κοπάδια και δούλευε στα χωράφια, ενώ η αδελφή του έσπερνε και ξεχορτάριζε, και ο Νίκων ο Μετανοείτε, ο πατέρας του οποίου ήταν πλούσιος, επιτηρούσε τους εργάτες στα οικογενειακά κτήματα. Παρόμοια, σε ένα αστικό περιβάλλον, ο Γεώργιος, όπως περιγράφεται στα *Θαύματα του αγίου Αρτεμίου*, εκπαιδεύτηκε ως ενεχυροδανειστής στην ηλικία των 9 ετών (Rotman 2006). Ο Λάζαρος ο Γαλησιώτης φαίνεται ότι είχε αρχίσει την εκπαίδευσή του ως εκκλησιαστικός συμβολαιογράφος στην ηλικία των 9 ετών, όταν στάλθηκε να ζήσει με κάποιον συμβολαιογράφο ονόματι Γεώργιο· έως τότε είχε ήδη περάσει τρία χρόνια δίπλα σε κάποιον ιερέα μαθαίνοντας γράμματα. Έπειτα από τρία ακόμη χρόνια, ο θείος του, ο οποίος ήταν μοναχός,

τον πήρε στο μοναστήρι του για να μπορεί ο Λάζαρος να εργαστεί ως συνοδός του (Λάζαρος: Greenfield 2000, 79-80). Φαίνεται ότι ήταν συνηθισμένο στα μοναστήρια ένα παιδί που ήταν δόκιμος να κάνει χειρωνακτικές εργασίες για τους μοναχούς.

Υπάρχουν μαρτυρίες που υποδηλώνουν ότι τα αγόρια της αυτοκρατορικής οικογένειας άρχιζαν νωρίς τη στρατιωτική εκπαίδευσή τους. Ο *Βίος* του Μεγάλου Κωνσταντίνου, που παρουσιάζει τον αυτοκράτορα ως άγιο και δεν μπορεί επομένως να εκληφθεί κυριολεκτικά, σώζει τη μαρτυρία ότι ο Κωνσταντίνος, ο πατέρας του Κωνσταντίνου, τον όρισε κατώτερο διοικητή (*κόμη*), όταν ήταν 10 ετών (Angelov 2009). Τον 11ο αιώνα ο Θεοφύλακτος Αχρίδας συμβούλευε τον γιο του Μιχαήλ Ζ', τον Κωνσταντίνο, όταν ήταν 10 ή 12 ετών περίπου, να συμμετάσχει σε στρατιωτικές ασκήσεις και να διδαχθεί από τους μεγαλύτερους του. Παρόμοια, στην αυτοβιογραφία του ο αυτοκράτορας του 13ου αιώνα Μιχαήλ Η' δηλώνει ότι, μόλις πέρασε στην εφηβεία, έγινε στρατηγός και πολέμησε. Οι μαρτυρίες αυτές, είτε αναπατοπιρίζουν την αλήθεια είτε όχι, αφήνουν να εννοηθεί ότι τα αγόρια φιλοδοξούσαν να αναλάβουν στρατιωτικά καθήκοντα, όταν ήταν ακόμη νέα. Η λογοτεχνία ενισχύει τέτοιες πρακτικές ή ιδανικά: ο Διγενής Ακρίτας, ο περίφημος ήρωας του ομώνυμου έπους του 11ου αιώνα, έμαθε την τέχνη του πολέμου στην προεφηβεία, και μια εκδοχή της υστεροβυζαντινής *Φυλλάδας του Μεγαλέξανδρου* παρουσίαζε τον Αριστοτέλη να εκπαιδεύει στην πολεμική τέχνη τετρακόσια παιδιά (Angelov 2009). Οι σύγχρονοι σχολιαστές απορρίπτουν συνήθως ως φαντασιοκοπήματα τους ισχυρισμούς ότι οι νέοι αναλάμβαναν ρόλους που ανήκαν σαφώς στους ενήλικες, αλλά ξεχνάμε ίσως ότι ο Nelson μπήκε στο ναυτικό όταν ήταν 12 ετών, όπως ήταν σύνηθες για τα αγόρια το 1770. Ακόμη και σήμερα δεκαεξάχρονα αγόρια ενθαρρύνονται να καταταγούν στον Βρετανικό Στρατό. Όπως επεσήμανε ο Tom Wall σε ένα δημοσίευσμά του στον *New Statesman*:

«Ο στρατός έχει ακόμη και ιστοχώρο με το όνομα «Το Καμουφλάζ μου» (που κοστίζει £1 εκ.) που απευθύνεται σε παιδιά κάτω των 13 ετών ... Πέρυσι 9.515 έφηβοι κατατάχτηκαν στον στρατό. Είναι τρομακτικό ότι οι 3.225 ήταν μόλις 16 ετών, το μεγαλύτερο τμήμα στον στρατό (21 τοις εκατό)».

Μπορεί να ακούγεται τρομακτικό στις αρχές του 21ου αιώνα, αλλά

ιστορικά επρόκειτο για τον κανόνα, και τα παιδιά, ιδιαίτερα τα αγόρια, έπαιζαν πολύ μεγαλύτερο ρόλο στη ζωή των ενηλίκων από ό,τι περιμένει κανείς σήμερα στη Δύση.

Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι τα κορίτσια κανονικά έμεναν στο σπίτι, όπου το κλώσιμο ήταν μια από τις κύριες ασχολίες, αν και είναι επίσης σαφές ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια δούλευαν στα χωράφια και πουλούσαν τα εργόχειρά τους και τα προϊόντα τους στην αγορά. Οι γυναίκες μπορούσαν να επενδύσουν σε ακίνητη περιουσία και να έχουν επιχειρήσεις, κυρίως μαζί με άλλα μέλη της οικογένειάς τους (Laiou 2003, 30-31).

Η δουλεία ήταν ευρέως διαδεδομένη στο Βυζάντιο, και σε μεγάλο βαθμό αποδεκτή, και η παιδική δουλεία ήταν εξίσου μισητή με τη δουλεία των ενηλίκων. Τα παιδιά, τόσο τα κορίτσια όσο και τα αγόρια, θεωρούνταν πολύτιμα ως δούλοι, γεγονός που υποδηλώνει ότι μπορούσαν να φανούν χρήσιμα με την εργασία τους. Μπορούσαν να πωληθούν ως δούλοι ή να γεννηθούν δούλοι. Τα αγόρια μπορούσαν να γίνουν ευνούχοι. Παρ' όλο που πολλά παιδιά κατέληγαν ευνούχοι τυχαία, κάποια άλλα ευνουχίζονταν είτε λόγω της επιθυμίας των γονέων τους είτε διά της βίας (Tougher 1997). Τα αγόρια ευνουχίζονταν προφανώς και πριν και κατά την εφηβεία. Επειδή όσοι δέχονταν την επέμβαση μετά την είσοδο στην εφηβεία διατηρούσαν κάποια χαρακτηριστικά αρρενωπότητας, συμπεριλαμβανομένης της ικανότητας για εκσπερμάτωση, η επέμβαση γινόταν συνήθως σε μικρά παιδιά. Αν και σε γενικές γραμμές οι ευνούχοι στιγματίζονταν από την κοινωνία, σε κάποιες περιπτώσεις ήταν πολύ δημοφιλείς στην Αυλή και κατόρθωναν να αναρριχηθούν στην εξουσία. Μάλιστα μπορούσαν να κερδίσουν υψηλά αξιώματα, και η πολυπλοκότητα της βυζαντινής κοινωνίας αποδεικνύεται από το γεγονός ότι οι ευνούχοι θεωρούνταν βέβαια πολύτιμοι, αλλά η πράξη του ευνουχισμού αντιμετωπιζόταν ως τρομακτική και μάλιστα ως παράνομη, αν και ο νόμος σπάνια εφαρμόζοταν. Τα αιχμάλωτα παιδιά ευνουχίζονταν και πωλούνταν ως υπηρέτες ή δούλοι. Ενώ ένα δεκάχρονο παιδί έφτανε την τιμή των δέκα νομισμάτων, ένα ευνουχισμένο παιδί της ίδιας ηλικίας άξιζε τριάντα, και ένας ενήλικας άνδρας άξιζε είκοσι, ενώ ένας ενήλικας ευνούχος άξιζε πενήντα νομίσματα (Guilland 1943· Tougher 1997).

Οδηγούμαστε έτσι στο ερώτημα των συναισθηματικών σχέσεων μεταξύ παιδιών και ενηλίκων, κάτι για το οποίο δεν μπορούμε να δι-

ατυπώσουμε γενικές παρατηρήσεις. Ένα παράδειγμα είναι αυτό του ιστορικού και αυλικού του 11ου αιώνα Μιχαήλ Ψελλού, ο οποίος υπήρξε δάσκαλος των παιδιών του αυτοκράτορα. Έχασε το μόνο του παιδί, τη Στυλιανή, όταν εκείνη ήταν 9 ετών. Έγραψε έναν επιχίθιο, με τον οποίο ύμνησε τη μεγάλη ομορφιά, την αγνότητα και την καλοσύνη της και εξέφρασε τη βαθύτατη θλίψη του (Kaldellis 2006, 118-138). Το κείμενο χαρακτηρίζεται βέβαια από ρητορική υπερβολή, αλλά είναι ταυτόχρονα αποκαλυπτικό όσον αφορά τη στάση απέναντι στα νεαρά κορίτσια και τις προσδοκίες που είχαν γονείς και κοινωνία από τα κορίτσια εκείνα που γεννήθηκαν σε αριστοκρατικό περιβάλλον. Από τότε που ήταν ακόμη νήπιο, η Στυλιανή μιλούσε με τις τροφούς της, έπαινε φιλενάδες, έπαιζε με τις υπηρέτριές της και ένιωθε όλες τις παιδικές χαρές. Τη δίδασκαν η μητέρα της (δεν είναι σαφές εάν πρόκειται για χειροτεχνικές ή για ακαδημαϊκές γνώσεις) και δάσκαλοι σε μια τάξη μαζί με άλλα παιδιά. Η μητέρα της την έβαλε να δουλέψει στον αργαλειό και της έδειξε στη συνέχεια πώς να υφαίνει εξαιρετα λινά και να ζεντάει ρούχα με μεταξωτό νήμα. Η Στυλιανή γνώριζε τους Ψαλμούς από στήθους και τους έψελνε στον Εσπερινό, πήγαινε στον Όρθρο όπου και πάλι έψελνε με τον χορό.

Ο Ψελλός αφηγείται ότι, μόλις η Στυλιανή έγινε 9 ετών, η ομορφιά της έφτασε την τελειότητα. Η περιγραφή που κάνει για την κόρη του ακούγεται παράξενη σήμερα, καθώς υμνεί την αναπτυσσόμενη σεξουαλικότητά της, μολονότι επαινεί την ίδια στιγμή και την αγνότητά της, λέγοντας για τα μάτια της ότι «ακτινοβολούσαν με τη λάμψη των παρθένων που φυλάσσονται στο σπίτι». Για παράδειγμα, γράφει, «οι μηροί της, έπειτα, έτσι όπως άνοιξαν γύρω γύρω, δεν είναι διόλου κατώτεροι από το άγαλμα της Αφροδίτης της Κνίδου, το οποίο, όπως λέει ο μύθος, ερωτεύτηκε κάποιος άνδρας και το αγκάλιαζε ερωτικά, τόσο πολύ είχε συνεπαρθεί από την ομορφιά του αγάλματος», και για τους αυστραγάλους της ότι ήταν «σαν αστραπή, χτυπούσαν τον άνδρα που τους έβλεπε και τον άφηναν αναίσθητο». Περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο η ομορφιά της, ο μανδύας της που «κολλάει και τυλίγει ολόκληρο το στήθος και την πλάτη της», δημιουργούσε μέσα του υψηλές ελπίδες για τον γάμο της, αλλά η Στυλιανή δεν πρόλαβε να αρραβωνιαστεί προτού πεθάνει, αν και οι γονείς έψαχναν δίχως άλλο για το σωστό ταίρι. Η μόνη του παρηγοριά, μάλιστα, φαίνεται να είναι ότι η κόρη του φυλάχτηκε από τις «συζυγικές μαρρότητες» και τη «βρωμιά της σάρκας».

Ο Ψελλός εκφράζει δίχως άλλο αγάπη, είτε αυθόρμητα είτε λόγω παιδείας. Έγραψε για τη θλίψη που ένιωσαν ολόκληρο το σπιτικό και η οικογένεια με τον θάνατο της Στυλιανής: ο ίδιος ένιωσε πολύ μεγαλύτερη θλίψη από εκείνη που είχε περιγράψει στον θάνατο της συζύγου του, γιατί «τίποτα δεν είναι πιο οδυνηρό από την απώλεια ενός παιδιού».

Ο Ψελλός ήταν ιδιαίτερα αναστατωμένος, επειδή δεν είχε αρραβωνιάσει την κόρη του, και μετά τον θάνατό της φαίνεται ότι υιοθέτησε ένα κορίτσι. Με τη νέα αυτή ευκαιρία, την αρραβώνιασε στην ηλικία των 9 περίπου ετών, φοβούμενος μήπως πεθάνει ο ίδιος προτού τα καταφέρει. Η εξασφάλιση του μέλλοντος της κόρης ήταν προφανώς βασικό καθήκον του πατέρα. Δυστυχώς ο νεαρός άνδρας δεν φέρθηκε όπως ήθελε ο Ψελλός, και ο αρραβώνας διαλύθηκε (Kaldellis 2006, 139-156).

Ο Ψελλός ήταν ίσως ένας «άνδρας με μοντέρνες ευαισθησίες», γεγονός που παραδέχεται και ο ίδιος σε κάποια επιστολή, όπου γράφει, «ως προς τη μάθηση έχω πράγματι μια μάλλον αρρενωπή προδιάθεση, ως προς τη φύση όμως είμαι θηλυκός» (Kaldellis 2006, 172). Σε ένα άλλο κείμενο, το οποίο έγραψε για τον μόλις 4 μηνών εγγονό του, σημειώνει ότι, ενώ τον κρατά στην αγκαλιά του και δεν χορταίνει να τον φιλάει, διασκεδάζει με το μωρό που μοιάζει θυμωμένο, όταν η τροφός του ισιώνει τα πόδια προσπαθώντας να το σπαργανώσει: «Ερχόμουν συχνά να σε δω, όταν σε έπλεναν, και γινόμουν και εγώ μωρό μαζί σου καθώς έσκυβα κοντά στην μπανιέρα σου. Εσύ ... πανόσουν από μένα, όπως μπορούσες, τυλιγόνουν γύρω μου και κρεμόσουν επάνω μου με όλη σου τη δύναμη ...». Σε μια επιστολή που έγραψε προς τον Κωνσταντίνο, τον ανιψιό του πατριάρχη Κηρουλάριου, για τη γέννηση του γιου του, ομολογεί: «Έτσι ... ενθουσιάζομαι με τα νεογέννητα μωρά, ιδιαίτερα όταν είναι αξιαγάπητα και από αξιαγάπητους γονείς, και όταν βλέπω τις ομορφιές και τις χάρες τους». Αναφέρει ακόμη ότι έκανε παιδιάστικες κινήσεις και αστείες γκριμάτσες, εικόνα που απέχει αρκετά από τη συνηθισμένη άποψη για ένα βυζαντινό φιλόσοφο (Kaldellis 2006, 173-175).

Αυτή δεν είναι σε καμιά περίπτωση η άποψη που έχουμε για τους Βυζαντινούς, και ίσως αυτός να είναι και ο λόγος που το θέμα των παιδιών στο Βυζάντιο παρέμενε σε μεγάλο βαθμό ανεξερευνήτο έως πολύ πρόσφατα. Ενδεικτικό του νέου ενδιαφέροντος ήταν το συμπόσιο που διοργάνωσαν το 2006 στο Dumbarton Oaks η Αριέττα Παπακων-

σταντίνου και η Alice-Mary Talbot με τίτλο «Γεννημένοι στο Βυζάντιο: παιδιά και παιδική ηλικία στο Βυζάντιο». Η αναζοίνωση του συνεδρίου συνόψιζε ως ακολούθως την εμβρυακή κατάσταση της έρευνας του θέματος αυτού:

«Οι Βυζαντινολόγοι έχουν δείξει ελάχιστο ενδιαφέρον για τα παιδιά και την παιδική ηλικία, ακόμη και μετά το ορμητικό κύμα που προκάλεσε το θέμα αυτό στις σπουδές της Κλασικής Αρχαιότητας, του Μεσαίωνα και της σύγχρονης ιστορίας. Δύο πρόσφατα βιβλία και δύο διδακτορικές διατριβές αφιερωμένες αντίστοιχα στα ορφανά, στις παιδικές ασθένειες, στην εκπαίδευση των παιδιών και στην εικαστική απεικόνιση των παιδιών, αποδεικνύουν μια ολοένα και πιο έντονη περιέργεια για το θέμα. Αλλά ακόμη και έτσι, η βιβλιογραφία για την παιδική ηλικία στο Βυζάντιο παραμένει μικρή και ουσιαστικά δεν μας παρέχει καμιά συνολική επισκόπηση».

Γιατί «παραμελήθηκε» το θέμα; Αυτό ίσως εν μέρει οφείλεται στον σχετικώς «καινούριο» κλάδο των Βυζαντινών Σπουδών εν γένει, αλλά είναι πιθανότερο ότι σχετίζεται με μια αντίληψη για τη βυζαντινή κοινωνία η οποία περιστρέφεται κατά παράδοση γύρω από τους αυτοκράτορες, τους πολέμους, τα προγράμματα ανοικοδόμησης και τις θρησκευτικές δυνάμεις. Έχουμε δει να εντείνεται το ακαδημαϊκό ενδιαφέρον για τις γυναίκες στο Βυζάντιο, ειδικά για τις γυναίκες της αυτοκρατορικής Αυλής, ωστόσο οι σχετικές μελέτες συναντούν τα ίδια προσκόμματα με τις μελέτες που αφορούν την παιδική ηλικία, αφού δύσκολα μπορεί να αποφύγει κανείς τις προσδοκίες και τις προκαταλήψεις που του υπαγορεύονται από την παιδεία του. Κατά παρόμοιο τρόπο, κείμενα ή αντικείμενα, έργα από ή για γυναίκες, που έχουν έρθει στο φως έχουν επιτρέψει μια κατά πολύ πλουσιότερη κατανόηση της ζωής τους. Το υλικό που αφορά τα παιδιά θα είναι δίχως άλλο πολύ ευρύτερα προσβάσιμο και θα διευρύνει σημαντικά τις αντιλήψεις μας όχι μόνο για τα παιδιά, αλλά και για τον ενήλικο κόσμο του Βυζαντίου.

ΠΡΟΣΘΕΤΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μελέτες για τα παιδιά στο Βυζάντιο δημοσιεύτηκαν ήδη τη δεκαετία του 1970, την ίδια εποχή που παρατηρήθηκε μια γενικότερη αύξηση του ενδιαφέροντος

για την ιστοριογραφία της παιδικής ηλικίας. Ένα συνέδριο στο Παρίσι το 1973 με θέμα τα παιδιά και την κοινωνία προσέφερε υλικό για τη θέση των παιδιών από νομική άποψη και τη χρήση τους ως εμπορεύσιμου αγαθού σε οικογενειακές συμμαχίες, και ακολούθησαν εργασίες με θέμα τα παιδιά σε σχέση προς τη νομική θέση των γυναικών (Antoniadis-Bibicou 1973, 77-83· Patlagean 1973· Beaucamp 1977). Στη δεκαετία του 1980 η Patlagean είδε την ιστορία του Διγενή Ακρίτα ως ένα έπος «νηλικίωσης» (Patlagean 1986). Την ίδια στιγμή ο Moffatt παρουσίασε μια σφαιρική επισκόπηση της παιδικής ηλικίας, καλύπτοντας τον γάμο, την εκπαίδευση, την παιδική λογοτεχνία, την κληρονομιά και το μέγεθος της οικογένειας, τα παιδιά σε μοναστήρια και την κακοποίηση των παιδιών. Ωστόσο οι παραπομπές σε βιογραφίες, αγιολογικά και ιατρικά κείμενα είναι τόσο πεινχρές, που το έργο δεν κεντρίζει την επιθυμία για περαιτέρω έρευνα.

Στον τόμο *History of the Family*, στο τμήμα για το Βυζάντιο, το θέμα προεγγίζεται από τη νομική πλευρά του, και γίνεται λόγος για τους νόμους και τους περιορισμούς του γάμου (Patlagean 1996). Ένα συμπόσιο στο Dumbarton Oaks το 1990 με θέμα τη βυζαντινή οικογένεια και τον οίκο εστιάζει στον γάμο, την υιοθεσία, τα μοναστήρια, την αγιολογία και την οικοσκευή, χωρίς να αναφέρεται συγκεκριμένα στα παιδιά ή την παιδική ηλικία, αλλά εξετάζοντας μάλλον την οικογένεια ως μονάδα της κοινωνικής οργάνωσης (*DOP* 44 1990). Το εκτενές έργο της Αγγελικής Λαίου, το οποίο βασίζεται στη νομοθεσία και σε ιστορικά κείμενα, αναφέρεται συχνά στα παιδιά, αν και επικεντρώνεται πρωταρχικά στις γυναίκες (Laiou 1992· βλ. ακόμη Laiou 1977). Ο Timothy Miller έχει γράψει για τα ορφανά από νομική, εκκλησιαστική και μοναστική οπτική, και ο Νικόλαος Καλογεράς έχει πραγματευτεί την παιδική ηλικία και την εκπαίδευση στο Βυζάντιο από τον 6ο έως τον 9ο αιώνα, χρησιμοποιώντας πλήθος πηγών, κυρίως αγιολογικών, καθώς και τα κείμενα των εκκλησιαστικών Πατέρων (Miller 1996· Miller 2003· Kalogeras 2000· Kalogeras 2001). Ορισμένες διαλέξεις που παρουσιάστηκαν στο Συμπόσιο του Dumbarton Oaks το 2006 εξετάζουν τα παιδιά και τη ζωή τους (Papaconstantinou – Talbot 2009). Μια άλλη μελέτη προχώρησε ακόμη πιο πέρα και μελέτησε εκτενώς την εικαστική αναπαράσταση των παιδιών στο Βυζάντιο (Hennessy 2008).